

NUMMER 15

December - 2024

Schoonhoven

‘Schoenhove’
is een uitgave van
de Historische
Vereniging Schoonhoven

T H E M A

De bedrijvige stad

De gasfabrieken

Leerlooiers en
vellebloters

De Plateelbakkerij
Schoonhoven

COLOFON

'Schoenhove' is een uitgave van de Historische Vereniging Schoonhoven | December 2024

Foto cover: *In het gebouw van de loodwitfabriek zijn magazijnen en het laboratorium gevestigd. Op de binnenplaats staan de containers met loodwitpoeder klaar om in nieuwe producten zoals loodmenie verwerkt te worden.*

Tekst en afbeeldingen mogen niet zonder toestemming van de auteurs worden hergebruikt.

HOOFDREDACTIE Peter van der Zwaal

EINDREDACTIE Lucy Beker

VORMGEVING Leo de Kluijver

TEKST Gert Arends, Lucy Beker, Ewout Korpershoek, Ad de Vaal en Peter van der Zwaal

schoenhove@historischeverenigingschoonhoven.nl

www.historischeverenigingschoonhoven.nl

In geuren en kleuren

Als je nu door het oude Schoonhoven loopt, zie je vooral woningen en winkels, hier en daar nog een fietsen- of zilverwerkplaats. Hoe anders was dat in het verleden.

In de oude stad waren vroeg-industriële werkplaatsen en fabrieken waar dagelijks tientallen of honderden mensen werkten. Schoonhoven bood ongetwijfeld een andere, bedrijviger aanblik, maar ook de geur en de klank van de stad zullen heel anders geweest zijn. In de stad waren lang leerlooierijen gevestigd, de doordringende stank en het afvalwater waren al in de 16e en 17e eeuw reden tot klagen. Hoe zal de stad er op een mistige dag in de 18e eeuw uitgezien hebben, als het vuur werd opgestookt voordat de kleipijpen de ovens in gingen? En hoe rook het in de stad in 1920 als een zuidwestelijke wind over de ovens van de gasfabriek blies?

In de tweede helft van de 20e eeuw vertrokken de bedrijven langzamerhand uit de stad, deels omdat de bedrijventerreinen aan de rand van de

stad met vrachtwagens gemakkelijker te bereiken waren, maar ook omdat de inwoners de herrie en de stank niet meer in hun directe woonomgeving wilden. En natuurlijk omdat steeds duidelijker werd dat het niet alleen om overlast ging, maar dat er ook gezondheidsrisico's verbonden waren aan de productie in de woonomgeving en de lozing van afvalstoffen in het openbare water.

In dit nummer van Scoenhove kijken we terug op de luidruchtige, stinkende en giftige geschiedenis van onze stad.

*Peter van der Zwaal
Secretaris en redactie*

*Foto pagina 2:
de gasfabriek en
de watertoren
ca. 1940. Op de
achtergrond de
huizen van het
Olivier van
Noortplein.*

De gebruikte bronnen en leessuggesties staan op de website. Bij sommige artikelen is er meer tekst dan in Scoenhove is opgenomen. Scan de QR-code voor aanvullende informatie.

De pijpenbakkerij aan de Scheepmakershaven

Toen vanaf het begin van de 17e eeuw het tabaksroken snel opgang vond, werden er in vele tientallen plaatsen in ons land tabakspijpen van klei gemaakt. Tegen het einde van de 17e eeuw waren het de Goudse pijpenmakers die (inter-)nationaal furore maakten met hun tabakspijpen van de hoogste kwaliteit en met de langste stelen. Voor pijpenmakers uit vrijwel alle andere steden was het vanaf dat moment niet meer mogelijk om structureel te concurreren en was de ‘Goudse pijp’ de internationale standaard geworden.

Op de kaart van Blaeu uit 1648 is de Nieuwe Haven (Scheepmakershaven) te zien met in de rode cirkel de pottenbakkerij.

In de roes van hun succes verloren de Goudse pijpenmakers de aandacht voor de eenvoudigste en goedkoopste tabakspijpen. Zij maakten vooral pijpen van de allerhoogste kwaliteit (en prijzen) omdat hiermee het meeste te verdienen viel. Het maken van goedkope

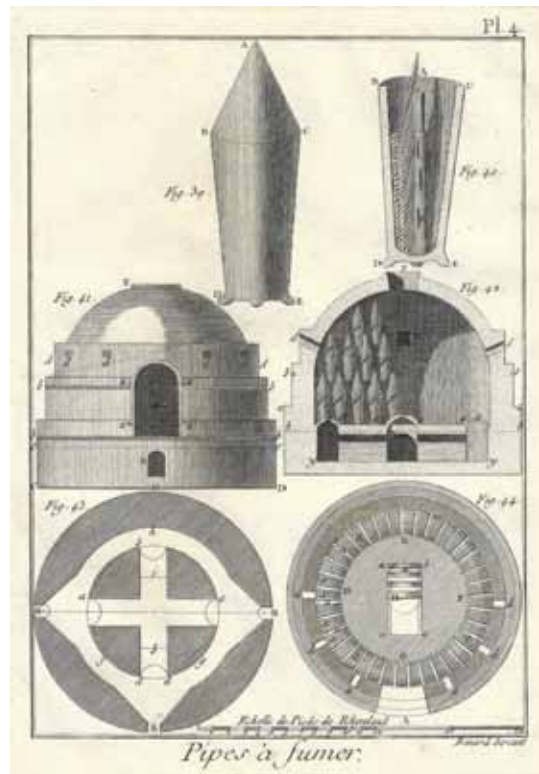
tabakspijpen was voor de gemiddelde Goudse pijpenmaker niet interessant genoeg. Dit bleek het gat in de markt voor de pijpenmakers in Schoonhoven, die zich hier vanaf het einde van de 17e eeuw in gingen bekwamen en er enorm succesvol mee werden.

EERSTE OVEN IN SCHOONHOVEN

In het dichtbijgelegen Gouda konden Schoonhovenaren het vak leren en de benodigde gereedschappen en grondstoffen kopen. Voor het bakken van pijpen was echter ook een pottenbakkersoven nodig, waarvan Schoonhoven er op dat moment eentje rijk was. Deze was in 1597 gebouwd door de uit Rotterdam afkomstige Jacob Cornelisz op een stuk grond dat toen ten zuiden van de stad, direct buiten de stadsmuren, aan de Lek lag. Op de kaart van Boxhorn (circa 1632) is een strook gebouwen te zien met op de meest oostelijke punt de pottenbakkerij. Door de verplaatsing van de zuidelijke en oostelijke stadsmuren in het begin van de 17e eeuw kwam dit gebied binnen de stad te liggen. Zoals de kaart van Blaeu laat zien werden de Zuidwal en de Veerpoort verplaatst naar de huidige plek, waardoor een nieuwe haven (later de Scheepmakershaven) binnen de stad gecreëerd werd en de pottenbakkerij dus ook binnen de stad kwam te liggen.

Rond 1700 bouwde de toenmalige eigenaar Arij van Duijn een geheel nieuwe, naar Gouds voorbeeld ontworpen oven op dezelfde plek. De nieuwe oven was speciaal ingericht om 120 pijpenpotten tegelijk te kunnen bakken. Het bakken van tabakspijpen was toen al zijn voornaamste inkomstenbron. De afbeelding hiernaast laat een tekening zien van een voor Gouda typerende, ronde pottenbakkersoven. De nieuwe oven in Schoonhoven zal er ook zo hebben uitgezien.

Dit vormde een enorme stimulans voor de lokale pijpenmakers waarvan er al snel enkele tientallen actief waren. De pijpenmakerij was een typische huisarbeid, het werk kon serie-matig gedaan worden en meer dan een werk-bank was er feitelijk niet voor nodig. Aangezien er in Schoonhoven tot 1767 geen gilde was zoals in Gouda, dat allerlei regels hanteerde met betrekking tot kwaliteit, merkgebruik en bijvoorbeeld regulering van minimumleeftijden voor werknemers, was het ambacht in Schoonhoven volledig vrij. Zo kon het dat

In een Franse publicatie uit 1779 stond een afbeelding van een ronde oven zoals deze in Gouda en Schoonhoven gebruikt werd

Een pijpenpot
wordt in de oven
geplaatst,
ca. 1918

worden gebakken. Een gevulde pijpenpot was zo zwaar dat deze minimaal door twee volwassenen gedragen moest worden. De pijpenmakers kozen hun woning (en daarmee werkplaats) daarom dicht in de buurt van de pottenbakkerij. ze woonden in Schoonhoven vooral rond de Scheepmakershaven en later ook de Nes (de Molenstraat).

Rond het midden van de 18e eeuw waren de Schoonhovense pijpenmakers enorm succesvol met hun producten, die allemaal in de oven aan de nieuwe haven werden gebakken. Op basis van archiefinformatie valt te becijferen dat er in die periode jaarlijks 5 à 6 miljoen korte pijpen

bijvoorbeeld timmerlieden en bouwvakkers in de winter, wanneer er voor hen weinig werk was, tijdelijk het vak van pijpenmaker beoefenden.

Pijpenpot

Zodra een pijpenmaker voldoende pijpen had gemaakt om een pijpenpot te vullen, kon deze

voor de verschillende pijpenmakers werden gebakken. Deze pijpen werden vooral buiten Schoonhoven verkocht en vonden hun weg via schippers naar grote steden als Utrecht, Den Haag, Rotterdam en ook Zeeland en de Zuidelijke Nederlanden (het huidige Brabant en België). Hoe toonaangevend de Schoonhovense producten waren in het goedkope marktsegment blijkt uit het feit dat enkele oorspronkelijk Schoonhovense pijpenmakersmerken (de gekroonde letter N en de gekroonde letters IG) nog bijna 100 jaar na het overlijden van hun eerste makers als versiering werden gebruikt door vele tientallen pijpenmakers binnen, maar ook buiten Schoonhoven.

Onrustige jaren

In 1783 kwam de pottenbakkerij in handen van Michiel Hellegers en braken onrustige jaren aan. De economische situatie in het land was slecht, het aantal pijpenmakers was drastisch vermindert en dat was waarschijnlijk de reden voor de pottenbakker om zelf ook met het maken van pijpen te starten. Hij concurreerde daarmee dus met zijn klanten en dat zal niet stimulerend hebben gewerkt. Tot overmaat van ramp diende zich in 1783 een concurrent-pottenbakker aan in de persoon van Cornelis Roels, heer van Waarder en schepen van de stad. Deze bouwde

Het vullen van de pijpenpot, ca. 1918

een nieuwe oven, pal naast die van Hellegers, hetgeen tot een behoorlijke ruzie leidde. Maar Hellegers kon de bouw van de nieuwe oven niet voorkomen. Hij was van zijn vrouw gescheiden, behoorlijk aan de drank en besloot er in 1788 mee te stoppen. Zijn bedrijfsgebouw werd verkocht aan de eigenaar van een zeepziederij.

Roels kon echter nooit succesvol worden, want de economische malaise was zo groot dat veel pijpenmakers andere beroepen hadden opgevat of de stad hadden verlaten. Toen Roels in 1802 overleed ging zijn weduwe nog door tot 1815. Daarna probeerde Willem van Solinge

nog om de pijpenmakerij weer leven in te blazen, maar ook dat werd geen succes. In 1819 sloten de deuren definitief en werd het pand publiekelijk te koop aangeboden.

Hiermee kwam er na ongeveer 200 jaar een definitief einde aan de pijpennijverheid in Schoonhoven, die in de schaduw van Gouda een belangrijk internationaal stempel op deze bijzondere vorm van handwerk heeft achtergelaten. Kleipijpen van Schoonhovense makers worden vandaag de dag nog volop gevonden in alle delen van ons land en ver daarbuiten.

Ewout Korpershoek

Rechts is een rolder te zien, die de grondvorm van de pijp rolt. Links de kaster die een pijp uit de persvorm haalt. Op de voorgrond bundeltjes net gemaakte pijpen, ca. 1913

* Bij toeval uit de hand te Koop: Een POTTEN- en PIJPEN-FABRIEK te Schoonhoven; informatie te bekomen bij Wm. VAN SOLINGE, te Schoonhoven. Brieven franco.

Leerlooiers en vellebloters

Negentien adressen in Schoonhoven hebben een unieke straatnaam, namelijk Velleblootsteeg. Behalve in Schoonhoven is er verder in Nederland geen stad of dorp met een Velleblootsteeg of Velleblootstraat. Waar komt die naam vandaan?

Sommige mensen brengen deze straatnaam in verband met de beschermheilige van de stad Schoonhoven, de heilige Bartholomeus. Aan de buitenzijde van een van de drie Bartholomeuskerken in de stad (aan de Wal) staat een beeld van de heilige Bartholomeus

met in zijn hand (afbeelding links) het vilmes waarmee hij om het leven werd gebracht en de marteldood stierf. In de andere hand houdt hij zijn huid.

Bartholomeus was niet alleen de beschermheilige van de stad Schoonhoven, hij is ook de beschermheilige van de leerlooiers. En die waren er in vroeger jaren in Schoonhoven ook: voornamelijk in de Havenstraat. Via de Velle-

Links: In 1594-96 schilderde Isaac Claesz. van Swanenburg
het Ploten en Kammen van schapshuiden

(Lakenhal Leiden)

blootsteeg en Schapenstraat kom je van de Haven in de Havenstraat. De namen van deze straten hebben daarmee te maken. Want de vellenbloter (ook wel vellenploter genoemd) verwijderde de wol van schapenvellen, die daarna werden gelooid.

VIER EEUWEN LEERLOOIERS

Meer dan vier eeuwen waren er in Schoonhoven leerlooierijen. De eerste vermelding dateert van 1543, Dan wordt er in het register van de 10e penning vermeld:

2471 Gielis ---	ae/61/14 de olieslager, H huis van loy dirksz wees-kinderen	om 10-0-0
2475 Willem Dirksz	ae/61/14 E loeijerf	om 2-0-0
2480 Aart Claasz	ae/61/14v (mr) E loyererf	om 4-0-0

Er is dan dus sprake van de woning en twee looierven. De laatste leerlooierij is in 1950 opgeheven, zo blijkt uit een artikel over de 17e-eeuwse Spaanse Kazerne aan de Havenstraat in de Schoonhovense Courant van 25 november 1987. Daarin schrijft archivaris C.R. Schoute, dat de gebroeders Verlegh er tot 1950 hun leerlooiersbedrijf in hadden.

STANK

Vroeger zag men leerlooien als een vies en stinkend bedrijf. Daarom werd een leerlooier in

De Spaanse
Kazerne in de
jaren '60.

de middeleeuwen naar de randen van de stad verbannen. De looiers gebruikten urine om verrotting van de huid tegen te gaan en de haren gemakkelijk te verwijderen. Het leer werd

daarna gelooid door de huiden in een put in de grond te leggen, met daartussen een flinke laag gemalen eikenschors en het geheel werd gevuld met water.

De vroegste leerlooiers werkten in de open lucht op een onbebouwd stuk terrein dat als looierf bekend stond. Deze erven lagen dicht bij water, bijvoorbeeld aan de westkant van de Havenstraat. De Havenstraatsewal kende nog geen bebouwing en de erven liepen door tot de stadsmuur. Zo kon het water uit de singel worden gebruikt. Bij de afbraak van de loodwitfabriek in 2000 zijn door de archeologische werkgroep de restanten van enkele looiputten aangetroffen. In één daarvan lag ook nog gemalen eikenschors.

Rechts: wassende vrouwen in Schoonhoven, geschilderd in 1845 door Wilhelmus Cornelis Simaer van Oudendorp

Er zijn op meer plaatsen in de stad looierven geweest. Dr. Ir. J.C. Visser schrijft in zijn boek over de ruimtelijke ontwikkeling van Schoonhoven: 'Van de vier in 1562 genoemde 'loeyerven' waren er drie in de Havenstraat gelegen, de vierde lag aan de oostzijde van de Oude Haven bij de stadsmuur.'

Ook toen al werd door de omwonenden geklaagd over stank en vies water. Het water dat de leerlooiers gebruikten voor het spoelen van de gelooide huiden, werd ook gebruikt door de huisvrouwen voor het spoelen van de was en het reinigen van het vaatwerk. In de 17e eeuw werden daarom maatregelen genomen.

In het verslag van de vergadering van het stadsbestuur van 9 februari 1682 staat het volgende: "Is naer deliberatie goedgevonden de gezamenlijke loyers te doen aanzeggen dat zij haer huyden met een uytlopende water sullen moeten spoelen, uytgesondert vant loyerf bij 't Manhuys met inlopend water sal moeten gedaen worden".

Bij archeologische opgravingen op het terrein van de loodwit-fabriek aan de Havenstraat werden loopputten aangetroffen

Ook de stank werd als overlast ervaren en al vroeg had het stadsbestuur besloten om de leerlooierijen uit de voornaamste straten van de stad te weren. De eigenaars van de looierven woonden niet bij hun bedrijf, maar bijvoorbeeld op de Haven of in de Koestraat.

Veel leerlooierijen zijn er niet geweest, meestal niet meer dan twee of drie. In 1662 treffen we vier looierven aan. Drie in de Havenstraat: t'loyerf van Hendrick Bastiaen, t'loyerf Claes Meertensen, t'loyerf Robbert Robbertsen. En één in het Uitdragersstraatje: het looyerf van Willem Volckersz. In de Lijst van Handwerken en Fabriecken uit 1778 staan drie looierijen vermeld en een Velleplooterij.

In de eerste helft van de 19e eeuw zijn er nog twee looierijen in de stad. De grootste in de Spaanse Kazerne aan de Havenstraat, met achttien looikuipen, zes laatkuipen en vier kalkkuipen, alles in goede staat, is dan in het bezit van Eleazar Evraim Denekamp en Hartog Abraham van Gelder. Zij hebben een Naamloze Vennootschap gevormd die in 1842 door de heer Denekamp voor eigen rekening wordt voortgezet. De tweede looierij was maar een klein bedrijfje in de Lange Weistraat oostkant,

grenzend aan de Zevender, op de plek waar nu het woonhuis met het huisnummer 69 staat. Daar waren maar twee looikuipen die in minder goede staat verkeerden. De eigenaar was Jacobus Kommer.

In 1873 werd de looierij in de Havenstraat verkocht aan de twee in Waalwijk geboren broers Rumoldus Johannes Verlegh en Hermanus Johannes Josephus Verlegh. Zij waren eerder met hun ouders naar Gouda verhuisd, waar hun vader ook als leerlooier werkte. In 1917 was er een splitsing. Hermanus had het bedrijf intussen verlaten en twee zonen van Rumoldus Johannes kwamen nieuw in het bedrijf.

Het vakblad De Nederlandsche lederindustrie uit 1917 vermeldt onder erkende looiers nog de Firma Gebroeders Verlegh, Schoonhoven. In 1920 was er weer een scheiding. Het bedrijf kwam nu op naam van de twee zonen van Rumoldus. Nog dertig jaar zouden zij de leerlooierij in de Havenstraat leiden. Maar omstreeks 1950 werd de leerlooierij opgeheven en daarmee kwam er na vier eeuwen een einde aan deze bedrijfstak in Schoonhoven.

Ad de Vaal

Een chemische industrie in een woonstraat in de oude binnenstad.

Ruim 2 eeuwen was de loodwitfabriek in de Havenstraat gevestigd

Hondorff Block en Braet: een loden last

Halverwege de jaren 70 van de twintigste eeuw is er onrust bij omwonenden van loodwitfabriek Hondorff Block en Braet aan de Havenstraat. Er zijn zorgen over loodverontreiniging in hun tuinen en op hun huizen. De fabriek staat dan al twee eeuwen op die plek in de Schoonhovense binnenstad en het is allang duidelijk dat productie en gebruik van loodwit ongezond is. Toch duurt het lang voordat de loodwitfabriek wordt gesloten.

WEDUWE HONDORFF BLOCK EN BRAET

Het bedrijf Weduwe Hondorff Block en Braet (HBB) heeft een lange geschiedenis. De productie van loodwit in Nederland begint in de 17e eeuw. Eind 18e eeuw was Nederland een belangrijke exporteur van loodwit. De Schoonhovense loodwitfabriek werd in 1778 opgericht en in 1815 overgenomen door Otto Braet met enkele compagnons, onder wie zijn zuster, de weduwe Hondorff Block. Zo ontstond de naam

van de fabriek. De voor dit verhaal belangrijkste verandering was de overname van het bedrijf in 1923 door H.A. Schreuder, de ondernemer die ook eigenaar was van de Schoonhovense verffabriek HASCO. Loodwit was dan ook een grondstof voor verf.

VEILIGHEID

Al in de oudheid was bekend dat lood een giftig metaal is. Lood kan – als je het binnenkrijgt – het

centrale zenuwstelsel aantasten. Je krijgt het binnen als je loodstof inademt of doordat het via een wondje in je bloed komt. Met name kinderen zijn kwetsbaar, omdat hun zenuwstelsel nog niet ontwikkeld is. Zij kunnen grond met looddeeltjes in hun mond stoppen en zo al jong loodvergiftiging oplopen. Al in de 19e eeuw werd er gewaarschuwd voor de risico's van de fabricage van loodwit.

In Schoonhoven was het ds. Cornelis Eliza van Koetsveld die aandacht vroeg voor de risico's van de loodwitfabricage. Van Koetsveld was van 1838 tot 1849 dominee in Schoonhoven. Hij schreef over de loodwitfabricage: *'Geen wonder, dat, niettegenstaande alle voorzorgen, het vergif ook in het menselijk lichaam doordringt. Van binnen veroorzaakt het de vreeselijke loodkolyk. Ik zag er één werkmans aan lijden, die twintig dagen zoo bleef liggen en in zijne benauwdheid een stuk uit de beddeplank gebeten had. Maar waar het vergif meer door de poriën van de huid indringt, veroorzaakt het geheele verkromming en verlamming der ledematen.'*

Het was toen dus al duidelijk dat het werken in de loodwitindustrie grote gezondheidsrisico's met zich meebracht. Toch kwam pas rond 1900 de discussie over de fabricage en het gebruik van loodwit goed op gang.

VERBOD

In Frankrijk werd het gebruik van loodwit in het begin van de 20e eeuw verboden. Dit verbod stond in 1921 op de agenda van de Internationale Arbeidsconferentie, waaraan

LOODWIT

Loodwit is eeuwenlang gebruikt als wit pigment. Het werd vroeger veel gebruikt in verf, zowel door kunst- als huisschilders. Het werd gewaardeerd omdat het zo goed dekkend is en goed hecht. Hierdoor was het ideaal voor olieverf en als grondlaag voor schilderijen. Daarnaast werd loodwit toegepast in pleisters, plamuren en loodglazuur voor aardewerk.

Het werd gemaakt in een chemisch proces waarin platen lood omgezet werden in loodwit, dit werd tot poeder gemalen en vermengd met lijnolie. Het resultaat was een mooie en goed dekkende witte olieverf. Tot het midden van de negentiende eeuw was loodwit het enige bruikbare pigment voor witte olieverf. Na 1850 kwam er ook zinkwit op de markt, na 1945 titaanwit, maar deze werden gezien als een mindere kwaliteit.

De watertoren waar water uit de eigen bron werd opgeslagen; foto jaren '80

De fabriek
gezien vanaf de
Oude Singel

directeur H.W. Versteeven van HBB deelnam namens de Internationale Vereniging van Loodwitfabrikanten. Mede door zijn inspanning werd het gebruiken van loodwit hier niet verboden. Het effectieve lobbywerk van de loodwitfabrikanten zorgde ervoor dat in Nederland pas in 1939 loodwitverf verboden werd voor gebruik binnen. Pas sinds 2009 mag het ook niet meer buiten worden gebruikt.

In de fabriek in Schoonhoven werden de signalen wel serieus genomen. De directie nam maatregelen om gezondheidsrisico's te beperken. Medewerkers kregen melk te drinken en vanaf de jaren 60 werd het bloed van medewerkers elke twee maanden gecontroleerd. Er waren douches en er werden beschermingsmiddelen versterkt. Oud-medewerkers van HBB hebben goede herinneringen aan hun bedrijf. Ze spreken van leuke collega's, goede sfeer en plezierig werk. De gezondheidsrisico's waren geen onderwerp van gesprek. Een arts-in-ruste zegt: 'Ik zag risicovol gedrag bij mijn patiënten. Maar het is net als met roken: je weet dat er risico's aan kleven, maar je neemt dat voor lief. Het was een aspect van het werk.' Hij hoorde over de veiligheidsmaatregelen, maar hij hoorde ook dat mensen zich daar niet altijd aan hielden. Het advies van een controlerend bedrijfsarts was 'nooit aan je lippen likken', maar deze zag de mensen in de pauze een shaggie draaien en aan het papier likken en in hun mond stoppen.

Het Vrije Volk
van vrijdag
15 augustus 1980

GEEST UIT DE FLES

Midden jaren 70 komen omwonenden van de fabriek in actie naar aanleiding van uitbreidingsplannen van HBB. Die uitbreiding gaat niet door, maar de geest is uit de fles. Buurtbewoners nemen monsters van stof bij de fabriek en deze geven aanleiding tot zorgen, maar (nog) niet bij het gemeentebestuur. Ook na een onderzoek in 1978 door de Technische Milieudienst Dordrecht komt het gemeentebestuur niet in actie. Pas in 1980, nadat een groepje tieners vragen stelt over vervuiling en lozingen in de Oude Singel, laten B&W een eigen onderzoek instellen. Vanaf dat moment is de onrust niet meer te stoppen. De landelijke pers duikt er op en stelt de situatie in Schoonhoven aan de kaak in grote krantenkoppen.

Op de achtergrond speelt het grote gifschandaal in Lekkerkerk. Daar was in 1979 ontdekt dat er vaten chemisch afval gedumpt waren op de plek waar een nieuwbouwwijk gebouwd was. Alhoewel de oorzaak van de giftige grond in Schoonhoven heel anders is, voelen B&W dan toch de noodzaak om in actie te komen. Het water van de Oude Singel blijkt sterk verontreinigd. Ook in de grond in de omgeving worden hoge concentraties schadelijke stoffen gevonden. De directie van HBB probeert zich nog te verdedigen, maar uiteindelijk zal het bedrijf na rechtszaken over schadeclaims en saneringskosten in 1989 de deuren sluiten.

De sluiting van HBB past in het landelijke beeld dat industriële bedrijven uit de steden verdwijnen en verplaatst worden naar bedrijven-terreinen.

Peter van der Zwaal

Vanaf het kruispunt van de Kerkstraat en de Havenstraatse Wal kijken we op de droogtoren van de loodwitfabriek. Links een luchtfoto van het gehele terrein midden in de oude stad

Gasfabrieken van Schoonhoven 1856-1957

Rond 1850, midden in de industriële revolutie, stond Schoonhoven aan de vooravond van een belangrijke verandering. De stad, hunkerend naar modernisering en groei, was onder leiding van burgemeester Mr. Felix de Klopper vastbesloten om haar plaats binnen Nederland te verstevigen. De opkomst van gasfabrieken bood de mogelijkheid om de energievoorziening te moderniseren en daarmee de ontwikkeling van de stad te bevorderen.

*De gasfabriek
aan de Iekdijk
1902*

GASFABRIEK SCHEEPMAKERSHAVEN

In juli 1857 werd de eerste steen gelegd van een gasfabriek aan de Scheepmakershaven, een gebeurtenis die het begin betekende van een nieuw tijdperk voor Schoonhoven. De stad werd hiermee de 23ste gemeente in Nederland met

een eigen gasfabriek en begon enthousiast aan haar industriële avontuur.

Dirk Brussen, een meestersmid uit Aalsmeer, speelde een cruciale rol in dit proces. Hij had zich in Schoonhoven gevestigd en trouwde met Maria Coerten, afkomstig uit een invloedrijke

Een gasfabriek zoals aan de Scheepmakershaven ca. 1860

familie die een scheepswerf bezat. In 1855, geïnspireerd door de plannen van de gemeente en gewapend met de nodige kennis en enthousiasme, diende Dirk samen met zijn neef Jacobus Goettsch, ook meestersmid, bij het gemeentebestuur een aanvraag in voor de bouw van een gasfabriek. Het gas zou dan in eerste instantie gebruikt gaan worden voor (straat)verlichting. De goedkeuring volgde snel en al een jaar later begon de fabriek met haar productie. Hoewel er klachten waren over de kwaliteit van de straatverlichting, groeide het aantal afnemers van gas geleidelijk. Ook de zilverindustrie, cruciaal voor de lokale economie, omarmde het gebruik van gas en zeker ook het restproduct van de gasproductie, namelijk cokes.

De groei van de gasfabriek leverde de nodige problemen. Jacobus Goettsch had meer tijd nodig voor zijn politieke ambities in Utrecht, waardoor Dirk meer verantwoordelijkheden op zich moest nemen. In 1868 droegen beiden daarom de concessie over aan Boudewijn Linn, een expert op het gebied van gasproductie. Linn breidde de fabriek uit en sloot nieuwe contracten

Op deze foto is de oven te zien waarin de steenkool verhit werd. Door de verhitting komt het gas vrij dat in een gas-houder wordt opgeslagen (zie de afbeelding hiernaast). Een van de restproducten is cokes – je ziet dat het hier in de oven van de fabriek aan de Scheepmakershaven is achtergebleven. De cokes wordt aan de zilverindustrie geleverd.

met de gemeente, maar zijn relatie met de invloedrijke zilverfabrikanten bleef gespannen. Zij waren niet tevreden met hun afhankelijkheid van Linn's gasfabriek en wensten zelf een grotere rol in de gasvoorziening.

SPANNINGEN MET DE ZILVERINDUSTRIE

Tussen 1876 en 1881 escaleerden de spanningen. Linn vroeg een verlenging van zijn concessie aan, maar het gemeentebestuur, dat steeds meer werd gedomineerd door vertegenwoordigers van de zilverindustrie, leek voornemens de

De gasfabriek en de watertoren vanaf de Lekdijk, ca. 1920

samenwerking met Linn te beëindigen. De jaren die volgden waren vol van wantrouwen. Zo werd oprichter Dirk Brussen, nu gemeenteraadslid, ondanks zijn grote kennis en contacten buiten

OPEN BRIEF AAN DE INWONERS VAN SCHOONHOVEN

In juni 1897 uitte Boudewijn Linn, directeur van de eerste gasfabriek, zijn frustratie in een open brief aan de inwoners. 'Nu ik binnenkort de stad ga verlaten, waarin ik ruim 40 jaar leefde en werkte en meer leed dan lief ondervond, gevoel ik de behoefte na het lange zwijgen, mijn sedert lang opgekropt gemoed te uiten en tot afscheid U het volgende mede te delen.' Linn klaagt dan over de onjuiste voorstelling van zaken door het gemeentebestuur en vervolgt met 'ik laat het aan u over te beoordelen of het gemeentegas à 9 ct. per kub beter en goedkoper is dan het door mij vroeger geleverde en aan gebodene à 8 ct. (Ik wil niet) verhelten dat de loop dien mijne zaken door al het ondervondene namen, mij zeer heeft geschokt.'

spel gezet. Dit leidde tot stagnatie van de gasproductie in Schoonhoven.

In 1894 kwam het gemeentebestuur met plannen voor een eigen gasfabriek. Dat leidde uiteraard tot tumult. De onderhandelingen met Linn verliepen moeizaam. Zijn gasfabriek, ooit symbool van de vooruitgang, zag haar toekomst in rook opgaan.

GASFABRIEK AAN DE LEKDIIK

In 1895 begon Schoonhoven aan een nieuw hoofdstuk met de bouw van een gloednieuwe gasfabriek aan de Lekdijk, onder leiding van W.K.N. Geerling. De fabriek werd een complex van stokerij, machinekamer, zuiverhuis en teerput, waarbij de fundering steunde op maar liefst 365 heipalen. Op 1 juli 1896 startte de gasproductie. De vooruitzichten waren positief; de fabriek produceerde in het eerste jaar 190.000 m³ gas. Onder leiding van de nieuwe

De gasfabriek aan de Lekdijk ca. 1920

Het decor van de gasttentoonstelling 1903

directeur Alting nam de winst toe, maar problemen dienden zich al snel aan.

In 1902 verliet Alting de fabriek na aanhoudende capaciteitsproblemen en wateroverlast. Jac. Mak werd de nieuwe directeur, maar hij trof een fabriek in verval aan. De zoektocht naar oplossingen leidde tot investeringen in uitbreiding en innovatie. In 1903 organiseerde Mak een succesvolle tentoonstelling over het gebruik van gas, maar de reputatie van de fabriek werd bedreigd door schandalen en ongelukken.

De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een gebrek aan grondstoffen en dat leidde tot weer nieuwe uitdagingen. Na 1918 steeg de vraag naar gas, maar in 1927 kwam de fabriek opnieuw in het nieuws door corruptieschandalen rond Mak, die in 1928 ontslagen werd. In de roerige jaren dertig had de gasfabriek te maken met ongelukken en schaarste. Pas na de Tweede Wereldoorlog beleefde de fabriek een opleving, met vernieuwingen en investeringen. Maar in de jaren vijftig werd het steeds duidelijker dat de toekomst van de gasproductie onder druk stond door de opkomst van aardgas.

EINDE VAN EEN TIJDPERK

Op 15 november 1957 kwam er definitief een eind aan de gasproductie in Schoonhoven. De gasfabriek, die meer dan een eeuw de trots van de stad was, werd opgedoekt. De gashouders verdwenen, de grond werd schoongemaakt en er kwamen nieuwe woningen op die plek.

De geschiedenis van de gasfabrieken weerspiegelt niet alleen de technologische vooruitgang van de 19e eeuw, maar ook de sociale en economische veranderingen die de gemeente doorstond. De lessen uit het verleden, in combinatie met de noodzaak om in de toekomst te investeren, blijven ook vandaag de dag van toepassing.

Gert Arends

Op 15 november 1957 worden de vuren definitief gedoofd.

Honderd jaar aardewerk uit Schoonhoven

Honderd jaar lang heeft Schoonhoven een aardewerkfabriek gehad: Plateelbakkerij Schoonhoven, later Schoonhoven Keramiek. De fabriek onderscheidde zich door hoge kwaliteit en kunstzinnige, innovatieve ontwerpen. Vanaf het begin in 1921 werkten hier dan ook kunstenaars van naam als plateelschilder. Veel invloed hadden Frans van Katwijk en Gerrit Neven.

Frans van Katwijk komt in 1923 bij Plateelbakkerij Schoonhoven (PS) in dienst. Hij is dan 30 jaar en woont in Gouda, waar hij ervaring heeft opgedaan als plateelschilder bij plateelfabriek Zuid-Holland. In Schoonhoven ontwerpt hij nieuwe bloemdecors in een lichtere kleurstelling dan het Goudse bonte plateel. Door

glazuurexperimenten ontwikkelt hij een betere kwaliteit glazuur, voor scherpere patronen en minder oneffenheden. Dankzij Van Katwijk krijgt het Schoonhovense plateel een eigen karakter. Qua vorm en decoratie onderscheidt het zich van wat elders wordt geproduceerd. Naast de aanwezige mallen voor de vazen en

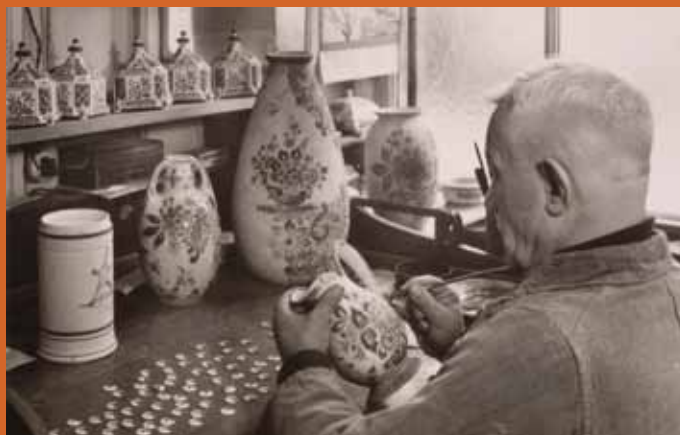
De Plateelbakkerij aan de Wal, ca. 1933

schotels, waarvan er bij de start van de fabriek enkele tientallen zijn overgenomen van een fabriek in Den Haag, ontwerpt Van Katwijk ook nieuwe modellen. In 1930 beschikt PS al over ongeveer 500 modellen. Toenmalig directeur Tijs Visser zei daarover dat *'bijna alle in productie zijnde modellen zijn ontworpen door onzen heer Van Katwijk'*.

Rond 1924 ontwerpt Van Katwijk het eerste geometrische decor: Gino, met heldere, belijnde kleurvlakken in spiraalvorm. Een jaar later komt hij met het succesvolle decor Corel in felgeel, mosgroen en koningsblauw, en rond 1928 met het decor Largo in een soortgelijke kleurstelling (zie pagina 22). De door hem ontworpen decors worden in seriematige productie uitgevoerd door tientallen plateelschilders in de schilderzaal. 'Zij schilderden in de vooraf aangebrachte,

Een van de twee schilderzalen van Plateelbakkerij Schoonhoven, ca 1929, met links vooraan artistiek leider Frans van Katwijk (pijl).

Plateelschilder Toon Verbrugge aan het werk

EEN SUCCESVOL FAMILIEBEDRIJF

Plateelbakkerij Schoonhoven start in 1920 in een voormalige katholieke kerk aan de Molenstraat. Deze wordt omgebouwd tot fabriek en al snel uitgebreid richting de Wal. Tijs Visser is de eerste directeur en Frans van Katwijk een van de eerste artistiek leiders. Van Katwijk is van grote betekenis voor de groei en het succes van de onderneming. Tijs Visser wordt in 1954 opgevolgd door zijn zoon Nico. In haar hoogtijdagen in de jaren 50 is de fabriek een grote werkgever in Schoonhoven met 130 medewerkers. In de jaren '80 wordt Nico Visser opgevolgd door zijn schoonzoon Hans van Dorst. Zo blijft de aardewerkfabriek een familiebedrijf.

nog natte glazuur. Dat was echt een kunst', weet Connie van Dorst, echtgenote van de laatste directeur Hans van Dorst. Zij heeft 20 jaar in het bedrijf gewerkt, woont er nu nog vlakbij en blikt met plezier terug.

De populaire decors uit de beginjaren, onder meer Corel (1925, middenonder en daarboven) en Largo (1928, onder links en rechts).

DE WERELD OVER

Het aardewerk uit Schoonhoven gaat al snel de wereld over. Er wordt geëxporteerd naar België en Zwitserland en er komen grote orders uit o.a. Amerika. In 1929 wordt de fabriek flink uitgebreid. Uit die periode dateert de gevel aan de Wal, die tot op de dag van vandaag nog zichtbaar is.

In 1937 introduceert Van Katwijk de Delftsblauw schildertechniek bij PS, maar hij gebruikt daarbij zijn eigen receptuur. Daardoor valt het Delfts aardewerk uit Schoonhoven op door zijn heldere lichtblauwe kleur. Het is zo'n succes dat Plateelbakkerij Schoonhoven in de jaren '50 zelfs uitgroeit tot de grootste exporteur van Delfts Blauw van ons land.

Intussen ontwerpt Van Katwijk ook veel uniek herdenkingsaardewerk, waaronder een grote schotel ter gelegenheid van de 25e verjaardag van prinses Juliana (1934). Van Katwijk neemt in 1946 afscheid en begint in Gouda een eigen atelier.

GROEI

Plateelbakkerij Schoonhoven voert na de oorlog de productie flink op om aan de toenemende vraag naar aardewerk te voldoen. Er komen elektrische ovens om grote orders te kunnen verwerken, zoals 11.000 okselvaasjes voor de KLM en enorme partijen likeurkruiken voor een jeneverstokerij in Schiedam. De fabricage krijgt hierdoor een massaal karakter, maar het handwerk blijft. In 1952 werken er 63 plateelschilders in twee schilderzalen.

Op het hoogtepunt in de jaren '50 telt de plateelfabriek in Schoonhoven 130 werknemers en heeft het een eigen voetbalteam.

In de jaren '60 ontstaat belangstelling voor tegeltableaus. In Schoonhoven worden oude meesters nagetekend op tegels. In Schoonhoven is Jur Verburg uit Bergambacht beroemd om dit werk. 'Hij was een ster met de dunne penseel', herinnert Connie van Dorst zich. 'Hij maakte veel portretten, maar ook een pentekening van de Nachtwacht'. In diezelfde periode verleent

acteur Joop Doderer aan PS het exclusieve recht om de figuur Swiebertje af te beelden op wandtegels. Een verzekeringsmaatschappij in Amerika bestelt talloze geboortebordjes en in Nederland biedt Nutricia die aan bij hun producten. In de jaren '80 en '90 zijn die geboorte-artikelen volop gemaakt in Schoonhoven.

MODERNE KUNST OP KERAMIEK

De fabriek haalt nieuwe kunstenaars binnen. Gerrit Neven, beroemd om zijn aquarellen van onder meer de Krimpenerwaard, schildert 37 jaar voor de plateelfabriek. Hij maakt vooral speciale opdrachten, unieke stukken.

Als rond de eeuwwisseling de belangstelling voor gebruiks aardewerk terugloopt, kiest directeur Hans van Dorst een nieuwe koers met sieraardewerk. Dankzij de computer en een nieuwe techniek is het nu mogelijk om een zeefdrukprent in 11 kleuren op keramiek over

te brengen. Van Dorst interesseert moderne kunstenaars en laat in beperkte oplages borden en vazen maken met kleurrijke kunstwerken van onder anderen Ton Schulten (hierboven links), Herman Brood (hierboven rechts), Clemens Briels en Maya Wildevuur.

Het bedrijf, dat nu Schoonhoven Keramiek heet, heeft hiermee een unieke en succesvolle productielijn in handen.

Toch loopt de klandizie voor handgemaakt aardewerk langzamerhand terug. Als directeur Hans van Dorst overlijdt in 2016, neemt zijn echtgenote Connie, een telg uit de familie Visser, de functie over, maar zij besluit in 2022 om het bedrijf te verkopen. Het is het einde van de enige aardewerkfabriek van Schoonhoven, maar de gevel aan de Wal, nu ingebouwd in een nieuw appartementencomplex, blijft herinneren aan de glorie tijden van weleer.

Lucy Beker

Uit de schilderzaal

Gerrit Neven maakte voor de schilderzaal in de Plateelbakkerij Schoonhoven een bijzondere muurschildering. Het is een stilistische weergave van het werkproces van de plateelbakkerij. De dames links zijn bezig met de (rivier) klei, waar verschillende modellen vazen van gemaakt worden. Rechts is te zien hoe de vazen de met vuur verhitte oven in gaan.

‘Dit kunstwerk heeft jarenlang de schilderzaal gesierd en daarna nog de kantine’, vertelt Connie van Dorst, de laatste directeur van Schoonhoven Keramiek, zoals de aardewerkfabriek in haar laatste periode heette. Neven maakte deze muurschildering eind jaren 60. Bij de opheffing van de fabriek heeft Van Dorst het kunstwerk kunnen behouden. Achter de gevel van de fabriek zijn appartementen gebouwd. In de hal daarvan is de muurschildering nu nog voor iedere bezoeker te zien.

Lucy Beker